

Voorwaarden voor vergeving

Een stappenplan

J. Duyndam*

De betekenis van vergeving en verzoening in en rond het strafrecht lijkt de laatste jaren toe te nemen. In recente zogeheten 'morele praktijken' rond het strafrecht die wel worden samengevat onder de noemer herstelrecht, zoals dader-slachtofferconfrontaties, op herstel gerichte alternatieve straffen en 'justitie in de buurt'-projecten, gaat het om communicatieve benaderingen waarbij mensen (weer) bij elkaar gebracht worden op basis van respect, met uitdrukkelijke inachtneming van de grenzen van wat toelaatbaar is (Boutellier, 2001, p. 27). Hoewel deze praktijken naast het strafrecht opereren, en zij het strafrecht niet kunnen vervangen, zal door de toenemende druk op het strafrecht het belang van herstelrechtpraktijken waarschijnlijk groter worden. Als daarbij wordt bedacht dat het in deze morele praktijken om 'horizontale' en communicatieve moraliteit gaat, kan herstelrecht worden gezien als een waardevol antwoord op de problemen die onze moreel gefragmenteerde samenleving met zich meebrengt (Kunneman, 2001).

Vaak zullen de praktijken van herstelrecht gericht zijn op verzoening, al dan niet via vergeving. Maar hoe mooi verzoening ook is, vergeving is een moeilijke zaak, met vele haken en ogen. De geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse waarheids- en verzoeningscommissie van Desmond Tutu biedt, juist door haar interferentie met het strafrecht, zowel voorbeelden van geslaagde verzoeningen als van daders die op deze manier tamelijk gemakkelijk hun gerechtvaardigde straf konden ontlopen (Tutu, 1999). Vergeving kan worden beschouwd als een speciale vorm van verzoening. Terwijl verzoening in het algemeen op allerlei soorten van conflicten betrekking kan hebben, van groot tot klein, gaat het bij vergeving vrijwel altijd om ernstige feiten: leed dat iemand is berokkend, letsel of schade die iemand is aangedaan, vernedering, mishandeling, verkrachting. En als het waar is, zoals de Vlaamse filosoof Jacques de Visscher paradoxaal zegt, dat alleen het onvergeeflijke in aanmerking komt voor vergeving, dan zou men zelfs moord hiertoe

* De auteur is als filosoof verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

kunnen rekenen. Wat is er mooier dan dat deze vreselijke zaken vergeven kunnen worden? Toch is vergeving iets heel moeilijks, dat bovendien maar zelden lukt. Morele dwang, zelfbedrog, miscommunicatie, haast, gebrek aan moed, teveel aan diplomatie – ziedaar enkele gewone menselijke eigenschappen die een vergevingsproces kunnen blokkeren of doen mislukken.

In deze bijdrage wil ik een nadere begripsbepaling van vergeving voorstellen: wat is vergeving, en wat is het niet? Daartoe zal ik een aantal scherpe voorwaarden inventariseren waaraan mijns inziens voldaan moet zijn wil er werkelijk sprake zijn van vergeving. Daarmee grens ik vergeving af van allerlei andere soorten van verzoening die, hoe waardevol en belangrijk ook, toch geen vergeving zijn in strikte zin, hoewel ze vaak wel zo genoemd worden. Ik zal de bedoelde voorwaarden voor vergeving schematisch presenteren als stappen die in een vergevingsproces gezet moeten worden wil het tot vergeving kunnen komen. De stellende en misschien enigszins stellige vorm waarin deze stappen zijn geconcipeerd, laat onverlet dat het hier om een bediscussieerbaar standpunt gaat, en niet om onfeilbare evidenties. Dit artikel is dan ook uitdrukkelijk bedoeld als discussiestuk.

1. De hier te bespreken stappen vormen tezamen wat ik noem het vergevingsproces. Dit kan als volgt worden gedefinieerd:
  - 1.1 Het vergevingsproces is een complex gebeuren waarin ten minste twee handelende subjecten betrokken zijn, meestal dader en slachtoffer genoemd. Hoewel ook collectieven partij in een vergevingsproces kunnen zijn, bijvoorbeeld wanneer de Nederlanders de Duitsers de bezetting van 1940-1945 al dan niet kunnen vergeven, wordt met dader en slachtoffer doorgaans naar individuele personen verwezen.
  - 1.2 Zoals ik hierna zal uitwerken, spelen dader en slachtoffer elk een onmisbare en bovendien onverwisselbare rol in het vergevingsproces. Ofschoon er zeker waardevolle vormen van verzoening met zichzelf denkbaar en mogelijk zijn, kan in mijn opvatting iemand niet zichzelf vergeven.
  - 1.3 Als het vergevingsproces tussen dader en slachtoffer slaagt, culmineert het in de eigenlijke vergeving. Dit gebeurt als het slachtoffer de vergeving tegenover de dader uitspreekt: 'ik vergeef het je'. Dit uitspreken van de vergeving door het slachtoffer tegenover de dader is essentieel. Vergeving is namelijk een zogeheten 'performatieve taalhandeling' (Austin, 1979). Net zoals het

uitspreken van een belofte of 'ik open de vergadering' door de voorzitter, verwijzen performatieve uitspraken niet zozeer naar een handeling, maar vormen zij zelf de handeling.

- 2 Aan een vergevingsproces gaat altijd iets vooraf.
- 2.1 Iemand, een (individuele of collectieve) dader, heeft iemand anders, een (individueel of collectief) slachtoffer, iets ernstigs aangedaan. Dit ernstigs, de misstap genoemd, kan uiteenlopen van een krenking, belediging of vernedering, een trouwbreuk, tot aan psychische en lichamelijke schade en geweld.
  - 2.1.1 De ernst van de misstap hangt samen met een tolerantiedrempel, die mede cultureel bepaald is. Als men bijvoorbeeld in een drukke straat per ongeluk iemand aanstoot, zegt men sorry of pardon. Hoewel sorry en pardon als rudimentaire vragen om vergeving beschouwd kunnen worden ('pardonnez-moi, s'il vous plaît'), blijven dergelijke incidenten normaal gesproken ruimschoots onder de gangbare tolerantiedrempel, in tegenstelling tot de bij 2.1 genoemde misstappen.¹
  - 2.2 De misstap heeft een breuk teweeggebracht in de relatie die dader en slachtoffer voordien hadden.
    - 2.2.1 Een breuk kan betekenen dat het vertrouwen geschonden is; dat er geen wederzijds respect meer is; dat de onderlinge communicatie verstoord is – dat wil zeggen de communicatie zoals die vóór de breuk was of zoals die voor beiden wenselijk is of zoals die passend wordt geacht bij de aard van de relatie; of dat het contact zelfs helemaal verbroken is.
    - 2.2.2 In principe kan het daarbij om elke vorm van relatie gaan: familie, vriendschap, collega's, burens, teamgenoten, zakelijke partners enzovoort. Maar ook – en misschien wel juist – in (machts)ongelijke relaties, zoals die tussen ouders en kinderen, docenten en studenten, leidinggevend en ondergeschikt en tussen hulpverleners en patiënten of cliënten kunnen misstappen breken in de relatie veroorzaken. Zelfs als dader en slachtoffer elkaar tevoren niet kenden (zoals in het geval van aanranding door een onbekende) is er op het moment van de misstap sprake van een relatie, zij het meteen van een geschonden relatie.

¹ Dat sommigen echter tegenwoordig de kleinste aanleidingen in het sociale verkeer als krenkend ervaren, en er met agressie op reageren, zegt dus iets over onze cultureel bepaalde (individuele) tolerantiedrempel.

- 2.3 Het hier gepresenteerde 'stappenplan' denkt dus over het vergevingsproces in termen van relaties. Dat maakt het in principe geschikt voor toepassing in de praktijken van het herstelrecht. Zowel de voorliggende ideeën over vergeving als het denken over herstelrecht berusten op zorghethische morele uitgangspunten (Leest, 2001). Zorghethiek, die een reactie en aanvulling is op de lange tijd dominante contractuele rechtenethiek, gaat uit van een gecontextualiseerd en relationeel concept van zorg als primaire morele en politieke waarde van het menselijk bestaan (Tronto, 1994). Zoals het 'horizontale' herstelrecht zich verhoudt tot het strafrecht, zo verhoudt vergeving zich tot het recht (Duyndam, 1999).
- 3 Vergeving is het helen van de breuk (2.2.1) die door de misstap (2.1) in de relatie (2.2.2) is ontstaan, niet door de misstap ongedaan te maken (hoe zou dat kunnen? wat gedaan is, is gedaan), ook niet door de misstap te verzwijgen of te verdringen, laat staan te vergeten, maar doordat dader en slachtoffer samen teruggaan in de tijd naar het moment of de periode van de misstap om de betekenis van de verleden misstap voor het heden zodanig te veranderen dat de relatie weer toekomst heeft. Dit teruggaan in de tijd om de betekenis van de misstap te veranderen gebeurt via de hierna te bespreken stappen, respectievelijk te zetten door de dader (4) en door het slachtoffer (5), binnen de daarna te noemen randvoorwaarden (6). Als het dader en slachtoffer lukt om ieder hun stappen binnen de randvoorwaarden te zetten, culmineert het vergevingsproces zoals gezegd (1.3) in het uitspreken van de vergeving door het slachtoffer. Dit is de laatste en beslissende stap, die de voorgaande stappen in het vergevingsproces completeert en de vergeving voltrekt.
- 4 Stappen te zetten door de dader:
- 4.1 De dader vraagt het slachtoffer om vergeving.
Mogelijke obstakels: de dader wil of durft niet om vergeving te vragen; is bang voor de afhankelijke positie waarin hij dan terecht komt ten opzichte van het slachtoffer (wat inderdaad zo is); is bang voor het risico dat de vergeving geweigerd wordt.
- 4.2 De dader erkent de misstap als misstap; weet van zijn aandeel; neemt de verantwoordelijkheid voor de misstap op zich.

- Mogelijke obstakels: de dader voert excuses aan, bijvoorbeeld door de schuld van de misstap bij het slachtoffer te leggen.
- 4.3 De dader geeft de misstap openlijk toe tegenover het slachtoffer; spreekt de bekentenis ervan uit.
Mogelijke obstakels: de dader erkent de misstap alleen innerlijk; of meent dat hij zichzelf kan vergeven.
- 4.4 De dader heeft spijt van en wroeging over zijn misstap.
Mogelijke obstakels: als de dader zijn daad onaangedaan erkent en bekent, beschouwt hij deze niet (echt) als misstap, en kan er geen vergeving volgen.
- 4.5 De dader belooft een dergelijke misstap in de toekomst niet meer te begaan.
Mogelijke obstakels: zie complicatie nr. 7.1
- 5 Stappen te zetten door het slachtoffer:
- 5.1 Het slachtoffer spreekt de dader op zijn misstap aan (verwijten, beschuldigen).
Mogelijke obstakels: Het slachtoffer wil de dader in stilte vergeven, zonder dat er iets wordt uitgesproken en zonder dat de dader het hoeft te weten.
- 5.2 Het slachtoffer neemt de misstap serieus, realiseert zich de pijn, de krenking en de gekwetstheid die er het gevolg van zijn.
Mogelijke obstakels: het slachtoffer bagatelliseert de misstap; schuift de pijn, krenking en gekwetstheid van zich af of verdringt deze; of verbergt dit alles achter 'begrip' voor de dader ('hij had het ook moeilijk', 'hij kon niet anders', 'eigenlijk vroeg ik erom geslagen te worden').
- 5.3 Het slachtoffer toont openlijk de pijn, krenking en gekwetstheid aan de dader.
Mogelijke obstakels: het slachtoffer houdt deze voor zichzelf, waardoor de dader onbewust kan blijven van de impact van zijn misstap.
- 5.4 Het slachtoffer wacht met het voltrekken (uitspreken) van de vergeving totdat de dader om vergeving vraagt.
Mogelijke obstakels: het slachtoffer wil de dader vergeven zonder dat deze erom vraagt; of erger: lokt de vraag om vergeving bij de dader uit (vergelijk Rav en de slager).²

- 6 De stappen (4 en 5) zijn te beschouwen als voorwaarden voor vergeving. De stappen worden gezet onder de volgende verdere randvoorwaarden.
- 6.1 Er is een duidelijke en onverwisselbare rolonderscheiding tussen dader en slachtoffer; beiden kunnen elkaars stappen niet van elkaar overnemen.
- 6.2 Er is een (voldoende mate van) gedeelde situatiedefinitie; wanneer dader en slachtoffer de aard en de ernst van de misstap en de situationele context ervan verschillend interpreteren en opvatten, kan het niet tot vergeving komen.³
- 6.3 Het vergevingsproces vereist een juiste timing. Dit is praktisch gezien een van de moeilijkste voorwaarden: de stappen moeten op het juiste moment gezet worden, niet te vroeg maar ook niet te laat. Een te snel gevraagde vergeving is ongeloofwaardig, en te snel gegeven vergeving heelt niet. Maar het kan ook te laat zijn voor vergeving: de vergiftigende werking van de misstap is te groot geworden, of de betrokkenen kunnen elkaar niet meer bereiken, bijvoorbeeld omdat zij uit elkaar gegroeid zijn of omdat een van beiden is overleden.
- 6.4 Het slachtoffer voltrekt (spreekt uit) de vergeving in vrijheid; heeft dus de vrijheid de dader vergeving te weigeren. Morele of fysieke druk op het slachtoffer om te vergeven maakt deze waardeloos.

2 Soms wil men iemand zo graag vergeven dat men het ongevraagd doet, of dat men de vraag om vergeving bij de ander uitlokt. Levinas citeert een beroemde passage uit de Talmoe, waarin wordt verteld van Rav, een rabbijn van groot aanzien, die zich aan de vooravond van Grote Verzoendag wil verzoenen met een slager met wie hij iets had gehad. Volgens de joodse gebruiken moet men zich eerst met de naasten verzoenen om zich op Grote Verzoendag met God te kunnen verzoenen. Wat er precies tussen de grote Rav en de eenvoudige slager was gebeurd wordt niet vermeld, maar de edelmoedige Rav wil het maar al te graag vergeven, en omdat de slager niet naar hem komt gaat hij zelf naar de slager. Onderweg komt Rav een andere rabbijn tegen die hem vraagt: 'Waar gaat de meester heen?' Rav antwoordt: 'Ik ga me met iemand verzoenen'. De voorbijganger zegt: 'De eerwaarde Rav gaat iemand vermoorden'. Hij lijkt, tussen haakjes, wel het koor uit een Griekse tragedie. Bij de slager aangekomen dreunt Rav duidelijk zichtbaar heen en weer, in de hoop dat de slager hem om vergeving zal vragen. Maar de slager kijkt geërgerd op van het beest dat hij aan het uitbenen is en roept 'Ga weg, ik heb niks met je te maken!' tegen Rav. Daarbij schiet er een botje los dat de slager in de keel treft, en hem doodt (Levinas, 1968, p. 30 e.v.).

3 Dit is bijvoorbeeld het geval als de voormalige agenten van de Zuid-Afrikaanse geheime politie die als beklaagden tegenover de waarheidscommissie van Desmond Tutu stonden, hun martelingen van ANC-ers zouden (blijven) zien als iets dat je met zwarten gewoon kon doen, of als iets dat bij het veiligheidsbeleid hoorde (Tutu, 1999).

- 7 De volgende complicaties bemoeilijken het vergevingsproces:
- 7.1 Misstappen zijn vaak niet op zichzelf staande handelingen, maar maken deel uit van een patroon (een patroon van onderdrukking, overspel, fysiek geweld binnen een huwelijk, seksueel misbruik, vernedering van een ondergeschikte door zijn chef, familievetes, pesten, discriminatie, enzovoort). Vergeving heeft in zulke gevallen niet betrekking op één afzonderlijke misstap – wat al moeilijk genoeg is – maar op een reeks van misstappen.
- 7.2 In veel situaties waarin een dader een slachtoffer iets heeft aangedaan, incidenteel of patroonmatig, waardoor er een breuk in hun relatie is opgetreden die zij nu via vergeving proberen te helen, is er sprake van een dubbele dader-slachtoffer structuur. Dat wil zeggen dat als A dader is ten opzichte van B met betrekking tot een bepaalde misstap, er vaak, al dan niet als gevolg van deze misstap, een andere misstap is waarvan B de dader is ten opzichte van A. Deze tweede misstap, ook al is zij een gevolg van de eerste, is een andere, met een andere dader (namelijk het slachtoffer van de eerste misstap) en een ander slachtoffer (de dader van de eerste misstap). Het onderkennen van deze dubbele dader-slachtoffer structuur impliceert niet dat de dader ‘eigenlijk’ ook slachtoffer zou zijn (van dezelfde misstap), evenmin impliceert het een *blaming the victim*, maar het betekent dat er bij een dubbele dader-slachtoffer structuur twee verschillende vergevingsprocessen aan de orde zijn.
- 7.3 Deze complicaties kunnen soms, beter dan door de betrokkenen zelf, worden onderkend door een relatieve buitenstaander zoals een mediator of een hulpverlener/begeleider.
- 8 Een gelukte vergeving kan het volgende bewerkstelligen:
- 8.1 De misstap (wordt zoals gezegd (3) niet ongedaan gemaakt maar) verandert van betekenis; de verleden misstap oefent niet meer zijn destructieve werking uit op het heden waardoor de partners van de relatie uit elkaar gehouden worden (breuk) en de relatie geen toekomst heeft.
- 8.2 De belofte van beterschap (4.5) draagt eraan bij dat de relatie weer toekomst heeft.
- 8.3 Het voltrekken (uitspreken) door het slachtoffer van de vergeving nadat alle stappen zijn gezet heelt de breuk die door de (misstap van de) dader werd geïnitieerd.
- 8.4 De vergeving heeft de relatie veranderd. De relatie is niet meer

zoals zij vóór de breuk was. Soms heeft de vergeving de relatie zelfs verbeterd: dat wil zeggen dat het contact, het vertrouwen, het respect en de communicatie (2.2.1) niet zomaar op het oude niveau zijn hersteld maar daar nu bovenuit zijn gestegen.⁴

- 8.5 Deze verandering betekent dat vergeving verder gaat dan de vereffening van schuld door het recht (maar deze uiteraard niet overbodig maakt).
- 8.6 Uit deze verandering blijkt verder dat er wérkelijk iets met het verleden gebeurd is, en niet alleen in het innerlijk, de herinnering of fantasie van dader en slachtoffer.
- 8.7 Daarom is vergeving niet een kwestie van onderhandelen (wat iets in de tegenwoordigheid van het heden is), maar van tijdreizen naar het verleden. Praten over verandering (onderhandelen) kan in het heden, werkelijke verandering is iets in de tijd, met dimensies van verleden en toekomst.
- 9 Juist omdat vergeving verandering inhoudt, is het niet op voorhand zeker dat het lukt. Verandering heeft immers naast de reeds door Aristoteles onderkende aspecten van geleidelijkheid en ontwikkeling, ook een element van *emergence* (plotseling optreden dat niet uit het voorafgaande kan worden afgeleid) zoals die in de recente *Complexity theory* wordt beschreven (Letiche, 2002). Het vergevingsproces houdt daardoor iets ongewis. Dader en slachtoffer kunnen nog zo bereid zijn om tot vergeving te komen, daarbij alle voorwaarden vervullen en de onderscheiden stappen zetten, maar of het echt tot vergeving komt, is onzeker. Dader en slachtoffer hebben de vergeving, ook samen, niet helemaal in de hand.

Dit laatste mag gelezen worden als een waarschuwing tegen te hoog gespannen verwachtingen ten aanzien van vergeving. Dit geldt in de privésfeer van persoonlijke relaties, maar het geldt te meer in de genoemde praktijken van herstelrecht, waar men bovendien vaak met grote sociale en culturele verschillen tussen de betrokkenen te maken

⁴ Theologische teksten spreken in dit verband wel van *felix culpa*, een gelukkige schuld. Hoewel schuld op zichzelf natuurlijk helemaal niet gelukkig is, is het dankzij de schuld die kon worden vergeven dat de relatie op een hoger niveau is gekomen, en is het dus dankzij de schuld dat men gelukkiger is dan daarvóór (Levinas, 1961, p. 259; Duyndam, 1997, p. 188).

heeft. Maar dat mag geen reden zijn het niet te proberen. Ik hoop dat de hier gepresenteerde stappen bij dergelijke pogingen behulpzaam kunnen zijn.

Literatuur

- Arendt, H.**
The human condition; a study of the central dilemmas facing modern man
Chicago, University of Chicago Press, 1958.
- Austin, J.**
Philosophical papers [1961]
Oxford, Oxford University Press, 1979
- Boutellier, H.**
Nieuwe tijden, kleine moraal
In: Hans Boutellier e.a., *De straf voorbij; morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam, SWP, 2001
- Duyndam, J.**
Denken, passie en compassie; tijdreizen naar gemeenschap
Kok, Kampen, 1997
- Duyndam, J.**
Vergeving en de begeleiding daarbij
Praktische humanistiek, 8e jrg., nr. 3, 1999, p. 114-124
- Duyndam, J., M. Poorthuis**
Levinas
Rotterdam, Lemniscaat, 2003
(Serie Kopstukken Filosofie)
- Enright, R.D. e.a.**
Forgiveness; a developmental view
Journal of moral education, nr. 21, 1992, p. 99-114
- Gassin, E.A.**
Receiving forgiveness as moral education; a theoretical analysis and initial empirical investigation
Journal of moral education, nr. 27, 1998, p. 71-88
- Kunneman, H.**
Moraliteit en strafrecht in een postmoderne cultuur
In: Hans Boutellier e.a., *De straf voorbij; morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam, SWP, 2001
- Leest, J.**
Recht gedaan, recht gevoeld; een zorgethisch argument voor herstelrecht
In: Hans Boutellier e.a., *De straf voorbij; morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam, SWP, 2001
- Letiche, H.**
Phenomenal complexity theory; the politics of organization
Emergence, 4e jrg., 2002, p. 5-26
- Levinas, E.**
Quatre lectures talmudiques
Parijs, Minuit, 1968
- Levinas, E.**
Totalité et infini; essai sur l'extériorité

Den Haag, Martinus Nijhoff, 1961

Pollefeyt, D.

Vergeving na misdaden tegen de mensheid?

Tijdschrift voor theologie, nr. 36, 1996, p. 155-178

Rachels, J.

Can ethics provide answers? And other essays in moral philosophy, Lanham, Rowman & Littlefield, 1997

Ricoeur, P.

Le pardon peut-il guérir?

L'Esprit, nr. 210, 1995, p. 77-82

Tongeren, P. van (red.)

Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden

Leende, Damon, 2000

Tronto, J.

Moral boundaries; a political argument for an ethic of care
New York, Routledge, 1994

Tutu, D.

No future without forgiveness
London, Rider, 1999

Visscher, J. de

Over het vergeven van het nooit te rechtvaardigen kwaad

Wijsgerig perspectief, 33e jrg., nr. 4, 1992, p. 113-117

Wiesenthal, S.

De zonnebloem; over de grenzen van vergeving

Amsterdam, Becht, 1997